

---

1. Immigració i imaginari social des del 1964: de la barreja a la interculturalitat¹

Andreu Domingo
adomingo@ced.uab.cat
Centre d'Estudis Demogràfics

Resum

L'obra de l'escriptor Francesc Candel va canviar la forma que els catalans tenien no sols de veure les migracions, sinó de veure's ells mateixos i per tant de definir la seva identitat tenint en compte la centralitat adquirida pel fenomen migratori. En aquest text s'analitza l'empremta de Paco Candel en el discurs sobre la immigració a Catalunya; i se centra en *Els altres catalans*, publicada l'any 1964. Es posen en relació els principals discursos sobre la immigració produïts a Catalunya des del 1930 fins ara en el context demogràfic de cada moment, partint de la hipòtesi que va ser precisament l'assaig de Candel el que va marcar la inflexió en la percepció de la immigració a Catalunya; va anticipar-se al que s'esdevindrà el discurs hegemònic a l'Europa del segle XXI: el discurs que parteix del concepte d'interculturalitat. Per concloure, s'inclou una anàlisi de la literatura catalana sobre la immigració internacional al segle XXI per analitzar el lloc d'aquesta en l'imaginari social de la societat catalana.

Paraules clau: immigració, Catalunya, imaginari social, demografia, literatura, interculturalitat.

Inmigración e imaginario social desde 1964: de la mezcla a la interculturalidad

Resumen

La obra del escritor Francesc Candel cambió la forma que los catalanes tenían no solo de ver las migraciones, sino de verse a sí mismos y por tanto de definir su identidad teniendo en cuenta la centralidad adquirida por el fenómeno migratorio. En este texto se analiza la huella de Paco Candel en el discurso sobre la inmigración en Cataluña, centrándose en

---

1. Article elaborat en el marc de la recerca finançada pel Ministeri d'Economia i Competitivitat *Diversidad, segregación y vulnerabilidad: análisis sociodemográfico* (Ref. CS02014-53413-R).

Els altres catalans, publicada el año 1964. Se ponen en relación los principales discursos sobre la inmigración producidos en Cataluña desde 1930 hasta la actualidad en el contexto demográfico de cada momento, partiendo de la hipótesis que fue precisamente el ensayo de Candel el que marcó una inflexión en la percepción de la inmigración en Cataluña, anticipándose al que se convertiría en discurso hegemónico en la Europa del siglo XXI: el discurso que parte del concepto de interculturalidad. Para finalizar, se incluye un análisis de la literatura catalana sobre la inmigración internacional en el siglo XXI para analizar el lugar de ésta en el imaginario social de la sociedad catalana.

Palabras clave: inmigración, Cataluña, imaginario social, demografía, literatura, interculturalidad.

Immigration and social imaginary since 1964: from mixing to interculturality

Abstract

The work of the writer Francesc Candel (Paco Candel) changed the way Catalans understood not only migration but also themselves; as a result, they began to define their identity considering the central role of the phenomenon of migration. This text examines the influence of Paco Candel in the discussion of immigration in Catalonia, with particular reference to his book *Els altres catalans* (The Other Catalans), which was published in 1964. The main lines of discussion about immigration in Catalonia from 1930 until today will be considered in relation to the demographic context at each point along the way. The starting hypothesis is that Candel's essay marked a turning point in perceptions of immigration in Catalonia, anticipating the prevalent discourse in Europe at the beginning of the 21st Century which is based on the concept of interculturality. Finally, Catalan research on twenty-first-century immigration will be analysed in order to identify the place that immigration occupies in the Catalan social imaginary.

Keywords: immigration, Catalonia, social imaginary, demography, literature, interculturality.

Immigration et imaginaire social depuis 1964 : du mélange à l'interculturalité

Résumé

L'œuvre de l'écrivain Francesc Candel (Paco Candel) non seulement a changé la façon dont les catalans s'approchent au sujet des migrations, mais aussi la façon de se voir eux-mêmes et donc de définir leur identité par la centralité acquise par la migration. Ce texte

analyse la trace de Paco Candel sur le discours de l'immigration en Catalogne, à partir de son livre *Els altres catalans*, publié en 1964. On met en rapport les principaux discours sur l'immigration produits en Catalogne depuis 1930 jusqu'au présent avec le contexte démographique correspondant à chaque instant temporel. On part de l'hypothèse que c'est précisément cet essai de Candel qui a marqué l'inflexion sur la perception de l'immigration en Catalogne, tout en s'anticipant à ce qui va devenir le discours hégémonique dans l'Europe du ^{xxi}^{ème} siècle : le concept d'interculturalité. Finalement, on présente une analyse de la recherche catalane sur l'immigration internationale du ^{xxi}^{ème} siècle pour décrire la place de celle-ci dans l'imaginaire social de la société catalane.

Mots-clé : immigration, Catalogne, imaginaire social, démographie, littérature, interculturalité.

1.1. La significació d'*Els altres catalans* cinquanta anys més tard

---

Quin sentit té commemorar el dia de la immigració? Quin sentit té lligar-lo a la celebració del 50è aniversari de la publicació d'*Els altres catalans*, de Francesc, Francisco, Paco Candel? Són comparables la immigració internacional del segle ^{xxi} amb la que fa cinquanta anys arribava a Catalunya majoritàriament de la resta d'Espanya? Com ha afectat aquesta llarga i intensa experiència la formulació de la identitat nacional? El que exposaré en les properes planes de forma sintètica són les raons per les quals crec que té molt sentit, i que el té perquè arran de la publicació del llibre esmentat, la immigració esdevé part del mite fundacional de la Catalunya del segle ^{xxi}.

El paper central i sostingut que ha tingut la immigració en l'evolució demogràfica de Catalunya no ha portat a la desaparició de Catalunya com a nació, com molts temien i vaticinaven, sinó que, al contrari, n'ha permès la continuïtat i l'enfortiment. La figura i l'obra de Candel és fonamental perquè el seu llibre *Els altres catalans*, publicat l'any 1964, va facilitar el reconeixement de la població immigrada i dels seus descendents com a part de Catalunya. Aquesta aproximació donava compte del que era una evidència demogràfica, del que ja es podia constatar amb la immigració arribada a finals del segle ^{xix} i principis del ^{xx} –per no remuntar-nos a èpoques anteriors de les quals ja no es guardava memòria–, però del que semblava que estava en perill i era quasi impossible amb l'allau migratori dels anys seixanta del segle ^{xx} durant el franquisme, és a dir, mancats d'institucions polítiques pròpies i amb la cultura catalana sotmesa a persecució. Però, alhora, aquesta aproximació feta per un dels milers dels fills de la immigració, arribat a Catalunya el 1927 a l'edat de dos anys, prefigurava les tesis de la interculturalitat que s'imposarien arreu d'Europa a finals dels anys vuitanta i principis dels noranta. Definida com el procés de mútua influència i integració entre immigrants i autòctons en la formació d'una única comunitat, invocant la cohesió social, va ser adoptada, llegida a través de l'evolució del discurs sobre la immigració i la integració que s'havia produït al país i convertida en doc-

trina hegemònica en la gestió de la immigració internacional per part dels successius governs de la Generalitat de Catalunya. Aquesta evolució, no exempta de contradiccions i tensions, de la població que es continuava definint com a catalana «de soca-rel» en les seves representacions mentals, legitimada per la nissaga, per l'herència, i d'aquells que reclamaven el seu dret a ser tinguts com a catalans arribats de fora, ha acabat convertint la immigració en un dels mites fundacionals de la identitat catalana, o, si es prefereix, de Catalunya com a nació. Ni el país en conjunt, ni cadascun dels seus habitants individualment poden, el segle XXI, pensar-se i pensar la comunitat de la qual formen part sense fer referència al fet migratori. El que avui en dia ens sembla una evidència –que les persones immigrades si ho desitgen són plenament catalanes–, fins al punt que la denominació *altres* ens sembla anòmala per discriminatòria, en el seu moment va constituir un escàndol. Aquest canvi va ser un d'aquells girs copernicans que canvien d'un cop per sempre les sensibilitats col·lectives vers un fenomen social.

Dit d'una altra manera: si entenem l'imaginari social com el conjunt d'idees que es té sobre un fenomen social, Catalunya no pot sostreure's a traduir la conversió del país en termes demogràfics en un sistema de reproducció complex, on la reproducció social pren la primacia sobre la reproducció biològica (també condicionada socialment). Aquesta transformació radical no és nova ni exclusiva de Catalunya i té a veure amb la culminació de la transició demogràfica en la majoria de països del món i l'establiment d'un règim posttransicional en els desenvolupats (Notestein, 1945; Van De Kaa, 1987; Lesthaeghe, 1991) i el que s'ha anomenat *transició de la mobilitat* (Zelinsky, 1987): l'evolució de la població amb estructures cada cop més envellides com a producte de la baixa fecunditat i de l'allargament de l'esperança de vida, depèn substancialment de l'aportació migratòria, i aquesta, del cicle econòmic. El que sí que resulta singular és com s'explica aquesta transformació a Catalunya i de quina manera s'integra en la seva definició com a nació.

En les properes pàgines, resseguirem la historicitat d'aquesta mutació posant-la en contacte amb el que demogràficament estava succeint. Així, en el proper apartat, l'1.2, estudiarem com es formula la tesi de Francesc Candel, a quins condicionants històrics i polítics respon, en el context de la segona onada migratòria del segle XX procedent de la resta d'Espanya. En l'apartat 1.3 abordarem la reformulació de la interculturalitat a Catalunya com a forma pròpia d'entendre la integració, és a dir, com a forma idiosincràtica de la identitat nacional. En l'apartat 1.4, per fi, explorarem la producció literària a Catalunya sobre la immigració, com a exemple de l'empremta d'aquesta progressiva centralitat del fenomen migratori en la identitat nacional, subratllant la petja de Francesc Candel. Per acabar, en l'apartat 1.5, capítol de conclusions, intentarem valorar què ha significat i pot significar aquest canvi transcendent en la intel·lecció de la demografia i la identitat a Catalunya, en el context de la crisi econòmica actual i el procés que anomenem globalització.

1.2. De la barreja a la integració

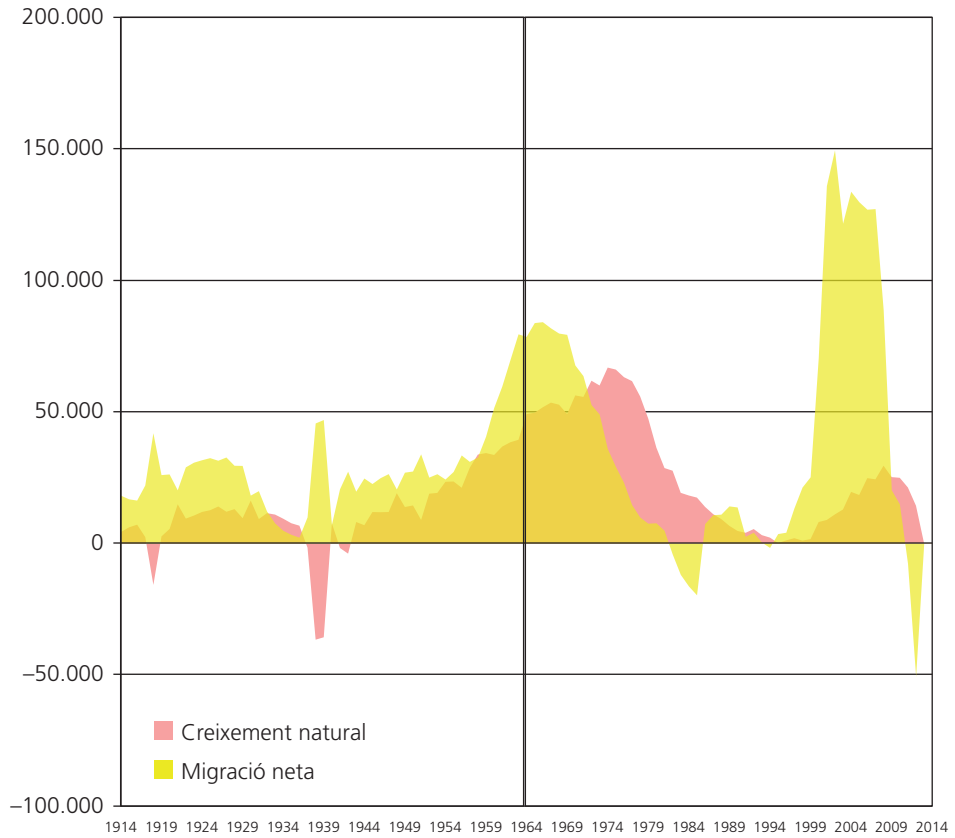

■ 1.2.1. Antecedents: el discurs eugenèsic i Josep Antoni Vandellòs

La figura de l'economista Josep Antoni Vandellòs és indispensable per entendre l'evolució del discurs del catalanisme sobre la immigració, i amb aquest, la relació entre demografia, imaginari social i identitat. El que pot ser considerat un dels primers demògrafs de Catalunya no fou, no obstant això, ni el primer ni el més original dels intel·lectuals catalans que es va ocupar de reflexionar sobre el creixement de la població en general, la baixa fecunditat o la immigració en particular, i el futur del país en termes d'identitat nacional. Però sí que se'l pot considerar el que ho va fer des d'una pretensió més científica, amb una vocació d'intervenció clara, esbossant una política de població, tot i que mai es va arribar a aplicar. Significà un corol·lari del pensament demogràfic anterior i, sens dubte, amb totes les seves contradiccions, l'inspirador del pensament del catalanisme posterior en matèria d'immigració i demografia, fins al punt que moltes de les seves tesis segueixen encara ben vives (tot i que de vegades siguin assumides sense saber-ne l'origen). Podríem resumir aquest pensament en tres màximes (Domingo, 2014a): 1) el paper de la demografia com a motor del destí (la decadència) de Catalunya, caracteritzada per una baixa fecunditat responsable de l'augment de la immigració; 2) la por a la desnacionalització com a producte de la immigració massiva, que produiria una substitució ètnica dels habitants de Catalunya, i 3) la necessitat de promoure la natalitat, regular els fluxos i gestionar la població resultant de la immigració amb el doble objectiu de fer disminuir la necessitat d'aportació migratòria i d'accelerar l'assimilació dels nousvinguts.

Fill del seu temps, alumne avantatjat del demògraf italià Corrado Gini –reconegut estadístic i inspirador de la política demogràfica del feixisme–, cal considerar-lo un dels principals representants del moviment eugenista a Catalunya. Fou impulsor de la Societat Catalana d'Eugenèsia, al mateix temps que d'un comitè per a l'estudi dels problemes de la població que va presidir ell mateix, i que només la Guerra Civil i la seva partida a l'exili va truncar (Pascual i Escútia, 1985 i 2011; Nadal, 1985). Les dues obres fonamentals de l'economista varen ser publicades l'any 1935, *Catalunya, poble decadent*, i *La immigració a Catalunya*, que formaven un conjunt complementari on, a més de fer un estudi acurat sobre la població i la dinàmica demogràfica a Catalunya amb les darreres dades disponibles aleshores (cens de 1930) i comparacions internacionals, desenvolupa les seves tesis principals. Aquestes obres varen ser escrites sota la doble pressió de la por al desordre social (i l'alça de l'anarcosindicalisme a Catalunya, que l'any 1932 havia protagonitzat diverses revoltes a l'Alt Llobregat) i l'exercida pel Govern espanyol de la CEDA amb clara voluntat de limitar l'autogovern de Catalunya (la redacció, com a mínim, de la segona obra coincideix amb els fets d'octubre de 1934, i a causa de la qual es va tancar l'Institut d'Investigacions Econòmiques, del qual ell era membre). Recordem, a més, que en matèria de migració, l'any 1934 ens trobem als inicis dels efectes del crac del 1929, que va acabar dràsticament amb la primera onada migratòria procedent de la resta d'Espanya iniciada a finals del segle XIX. Amb aquesta primera onada, el saldo migratori va

Gràfic 1.1. Evolució dels components del creixement de la població, Catalunya 1914-2004.

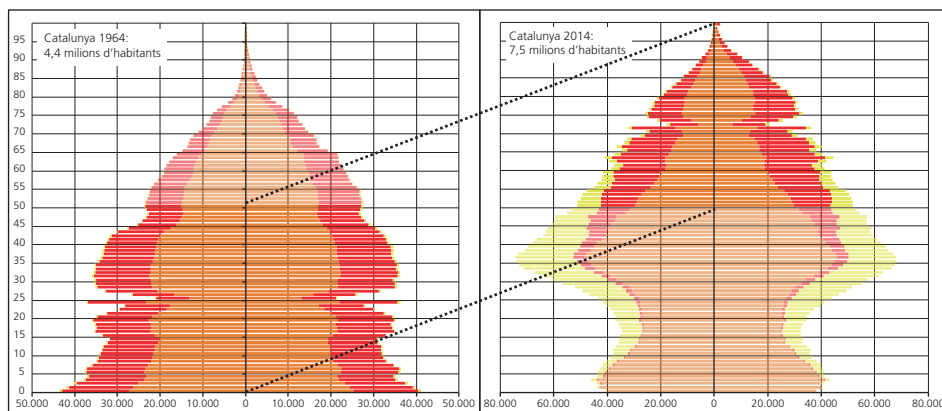

Font: elaboració del CED, estimació a partir de censos i padrons de població (INE): 1903-1983 (CED) i 1984-2013 (IDESCAT); naixements i defuncions, 1903-2012 (IDESCAT).

assolir gairebé 33.000 entrades per damunt de les sortides l'any 1927 (gràfic 1.1). Amb aquesta primera onada, amb tota la distància, és equiparable a l'actual, quan malgrat el descens sobtat dels fluxos, la immigració i la població immigrada apareixen com a fenomen que va esdevenir un problema a la política catalana.

Aquí només volem destacar els factors principals que marcaran el discurs posterior sobre la demografia i la immigració en relació amb la identitat nacional. En primer lloc, un cop establerta la immigració com a factor endogen de la demografia catalana, assenyala com a responsables del declivi reproductiu els mateixos catalans. En particular l'adopció del maltusianisme i del moviment d'alliberament de la dona (en especial entre les dones i els joves) que, tot i ser transversal des del punt de vista de classe social, han estat promoguts per l'anarquisme. L'evolució de la població, doncs, es converteix en un problema de valors dels individus que la conformen, responsables últims de la seva deca-

Figura 1.1. Piràmide de població de 1964 i de 2014, Catalunya.

Font: elaboració del CED, estimació a partir del padró municipal d'habitants de 1965 i del padró continu de població de 2013 (INE).

dència: és, amb poques variacions, el discurs del natalisme que trobem repetit molt més tard. En segon lloc, la migració és reconeguda com una necessitat, però també com el principal perill per a la continuïtat de la identitat catalana en el futur. Hi ha por a la desnationalització per la invasió pacífica que suposa la immigració segons l'autor, similar a l'expressada actualment també per autors com el politòleg nord-americà Samuel Huntington (2004) o el demògraf britànic David Coleman (2006).

En matèria de migracions, però, la solució és inesperada, i va a contracorrent de la inspirada per l'eugenisme com a política d'estat (que tindrà la seva pitjor expressió en la política nazi): l'escassetat de l'oferta de mà d'obra, producte de l'endèmica «decadència demogràfica» catalana (a causa de la baixada de la fecunditat), l'obliga no sols a no oposar-se a l'arribada d'immigrants, sinó a afavorir-la, tot reconeixent la seva contribució a la sostenibilitat de l'economia. En comptes del conreu de la puresa racial que menaria a la segregació i la prohibició de matrimonis mixtos, molt a desgrat seu, proclama la necessitat de la barreja entre autòctons i immigrants. Sintetitzo, així, una de les contradiccions primordials de la burgesia catalana: la por i el menyspreu a una immigració que ella ha fet (i sap) imprescindible per a la seva reproducció social. L'obsessió racial de Vandellòs l'empeny a fer un pas més enllà, obligat a acceptar, i fins i tot –en les seves pròpies paraules– «a facilitar la barreja» (Vandellòs, 1935b:132), malgrat que continuï recelant del mestís.

■ 1.2.2. Per una doctrina de la integració: el catalanisme conservador de Jordi Pujol

Les tesis vandellosianes van ser recollides a la postguerra pel catalanisme conservador, reformulades en boca del dirigent democristià Jordi Pujol. Pel que fa a nosaltres, la posició davant de la immigració heretarà la paradoxa implícita als postulats de l'economista figue-

renc; d'una banda es tem l'efecte desnacionalitzador, de l'altra es reconeix la seva necessitat com a intrínseca al dèficit de naixements endèmic de la demografia catalana. I és en aquests termes que acabarà expressant-se en el títol del recull d'articles presentat com a compendi de la doctrina nacionalista sobre la immigració: *La immigració, problema i esperança de Catalunya* (1976). Dins d'aquesta obra es recullen escrits a partir de l'any 1958 i conferències transcrits a mitjan anys setanta, quan la pugna amb l'esquerra que ha encapçalat el moviment opositor al franquisme i l'esforç per consolidar el partit Convergència Democràtica de Catalunya, just fundat el 1973, amb la intenció de posicionar-lo de cara a les primeres eleccions democràtiques (que acabaran celebrant-se l'any 1980), modularan i explicaran els canvis existents entre la formulació primerenca i les darreres versions.

Així, en un primer escrit del 1958, significativament titulat «Per una doctrina de la integració», la preocupació per la unitat de la cultura catalana el porta a fer una primera definició en la qual la integració es defensa com «una condició prèvia per a l'existència de Catalunya com a poble i per la seva afirmació» (Pujol, 1976: 72), però, que és més a prop dels conceptes de barreja inicial i d'assimilació que el d'integració entès en termes d'interculturalitat que apareix al final del període. D'aquesta forma, tot i que ja es perfila la formulació sobre la identitat que acabarà essent canònica que diu que: «català és tot home que viu i treballa a Catalunya, i, que amb el seu treball, amb el seu esforç, ajuda a fer Catalunya» (1976: 69-70), es presenta també l'immigrat com un full en blanc (sense cultura) llest perquè el nacionalisme català l'ompli de sentit. Aquest «ajudar a fer Catalunya», de fet, comporta un paper subordinat, que es palesa en la matisació que acompanya la definició: «Hem d'afegir-hi només: i que, de Catalunya, en fan casa seva, és a dir, que d'una manera o altra s'hi incorpora, s'hi reconeix, s'hi entrega, no li és hostil» (1976: 70). Conseqüent amb la lectura vandelloisiana, planteja igualment una política global de població, que inclou el natalisme, però també l'ordenació territorial per evitar la concentració d'immigrats, i l'ensenyament de la llengua i la història per accelerar-ne la catalanització, com a part de la gestió migratòria. A aquesta posició inicial li segueix, però, una evolució cap a definicions i plantejaments que faran fàcil la identificació posterior amb la perspectiva intercultural, tal com s'ha anticipat, on el procés d'integració és definit a dues bandes, i Catalunya o el seu futur és el resultat d'aquest procés conjunt, que és també la posició assumida per l'esquerra catalanista. D'aquesta manera es defineix la *integració* com «un procés d'interrelació, un joc de mútua influència que té un objectiu fonamental, la creació d'una realitat unitària. D'una realitat unitària que és resultat d'aquest joc de mútua influència. Hi ha en el procés d'integració un protagonisme, també, de l'element nouvingut». Malgrat això, s'afanyarà a afirmar que la interrelació està supeditada a la idea de nació: «la idea de fons de la integració és la idea nacional, que vol dir global» (1976: 74). La llengua hi farà un paper fonamental en quedar lligada a la mobilitat social ascendent al mateix temps que a l'adscripció voluntària a la identitat catalana.

La formulació teòrica de la integració respecte a la identitat es va mantenir en un terme d'ambigüitat. Aquesta mateixa ambigüitat es tradueix en el fet que a la fi es publicassin sense distinció tots els textos en un mateix volum, i deixa al lector la interpretació en termes assimilacionistes o integracionistes del que significava aquesta definició. Però

l'important, en primer lloc, és que aquest tipus de definició era prou oberta per aconseguir el consens de totes les forces polítiques i perquè la majoria de catalans i nouvinguts s'hi veiessin reflectits, i en segon lloc quan Jordi Pujol va accedir a la presidència del Govern de la Generalitat restituïda, un cop guanyades les eleccions de 1980, aquesta va ser la doctrina que va imperar, ja que es va aplicar una política d'inspiració vandellosiana, amb l'aparent paradoxa que la primera meitat dels vint anys que va durar el seu mandat com a president, es va caracteritzar per la pràctica absència de fluxos migratoris, fins i tot amb saldos negatius durant els primers anys vuitanta, producte de l'impacte de la crisi econòmica del petroli.

Durant els primers anys de govern, coincidint amb l'anomenada *transició democràtica*, la llengua adquirirà una centralitat especial, que serà reforçada a partir de la seva acció de govern amb el programa de normalització lingüística –i dels atacs que va rebre–, com a emblema de la *normalització* a tall d'estratègia de reconstrucció nacional que buscava subvertir la posició subordinada de la cultura catalana en el seu propi territori, sense posar en perill la cohesió social i per evitar el conflicte amb el nou marc constitucional sancionat el 1978 (Fernández, 2008). Sobre això, s'ha fet notar com la integració cultural, més que no pas social, per no dir la integració lingüística, va orientar la política cultural de la Generalitat durant les legislatures convergents, basant-se en els fonaments teòrics de l'obra de Jordi Pujol en els quals la llengua catalana constitueix el nucli de la cultura catalana, i al seu torn, la cultura catalana esdevé la clau de la definició i la legitimitat de la identitat nacional (Cramerí, 2008).

■ 1.2.3. L'obra de Francesc Candel: *Els altres catalans*

Mentre el catalanisme conservador refeia el seu discurs identitari i l'adaptava a la incontestable presència de la immigració procedent de la resta d'Espanya, l'any 1958, un escriptor debutant en llengua castellana, fill de la primera onada migratòria, publicava a la revista cultural *La jirafa* un article provocador titulat «Los otros catalanes», on reivindicava la catalanitat d'aquests immigrants, alhora que donava a conèixer al públic autòcton les condicions de vida que una segregació brutal havia convertit en objecte de desconeixement. La lectura d'aquest article va colpir el nucli d'intel·lectuals que havien fet pinya al voltant del nacionalisme renovat, entre ells, Jordi Pujol, que el va convidar a desenvolupar les seves tesis en un assaig. Així naixia *Els altres catalans*, publicada finalment l'any 1964.

Per què va convertir-se en un èxit fulgurant i quina ha estat la importància cabdal d'aquesta obra i les seqüeles següents? L'any 1964, els obscurs presagis de Josep Antoni Vandellòs semblaven haver-se acomplert: un 42% de la població havia nascut fora de Catalunya, però per primer cop els residents fruit directe o indirecte de la immigració superaven el 50%. A més, es vivia sota un règim dictatorial, les institucions catalanes estaven abolides (sense que la recuperació semblés propera), i el català havia estat bandejat de la vida pública i l'ensenyament. Candel encarnava el discurs conciliador i unificador que anunciava el nacionalisme, però des de la immigració i des d'una posició inequívocament d'esquerres. Li agradava presentar-se ell mateix com a àrbitre que desfeia els preju-

dicis entre immigrants i autòctons, i per això va utilitzar tres idees fonamentals: 1) el paper de la terra (la defensa de l'*ius solis* sobre l'*ius sanguis*) en la identitat nacional; 2) el paper neuràlgic del lloc i la memòria en l'autoreconeixement identitari del migrant, i 3) la lluita veïnal (com a exemple de la lluita de classes) en el procés d'integració.

Tornarem sobre aquests tres punts, però abans ens hem de preguntar quin va ser el paper de Jordi Pujol. Més que no pas la publicació de l'obra –que de fet va ser iniciativa de Josep Benet, que com l'autor va acabar en l'òrbita del PSUC–, la petja de Pujol va constituir, com no podia ser d'una altra manera, en la introducció de l'escriptor del suburbi en la lectura de Josep Antoni Vandellòs. D'aquesta manera, part de l'assaig de Candel s'ha de llegir com un diàleg amb l'autor de *Catalunya, poble decadent*, que farà que adopti la tesi sobre el dèficit de la fecunditat de les catalanes com a causa dels moviments migratoris d'abans de la Guerra Civil, però a la qual dóna la volta: no cal tenir por de les seves conseqüències –la desnacionalització–, sinó que la ràpida adaptació de la població immigrada de les pautes reproductives imperants a Catalunya per mor de la mobilitat social ascendent –reduir el nombre de fills per garantir la promoció de la prole–, el que fa és alimentar un sistema migratori constant. Aquest sistema en el qual es va veure immersa la immigració espanyola del segle xx fins aleshores i que esdevé l'eix central de l'evolució demogràfica a Catalunya, molt més tard el va definir la demògrafa Anna Cabré com el sistema català de reproducció (1999). En aquest context, la llengua, marcador antropològic de la identitat dels catalans, esdevé una eina de promoció social. No es tracta tant que l'immigrant aprengui la llengua com que aquesta sigui al final la llengua dels seus fills. Recordem que la llengua literària de l'autor serà, durant tota la seva vida, el castellà, fet que no li impedeix reconèixer-se i ser reconegut com a català.

La defensa de la primacia de la terra en la identitat nacional resumida en la màxima «L'home s'aclimata. La terra és impertorbable» (Candel, 1964: 15), avortava qualsevol intent de territorialitzar i dividir la comunitat catalana per raó del seu origen (en nom de la sang), i ha estat un dels arguments recurrents del nacionalisme espanyol per tal d'afebllir o negar la identitat nacional de Catalunya. Malgrat les fortes crítiques que va rebre en el seu moment aquesta tesi, sobretot des de la mateixa esquerra, perquè hi veien un ús mistificador del nacionalisme burgès (Jutglar, 1965; Pérez González, 1965), el concepte de *terra*, com defensa l'historiador Josep Fontana (2014), entranya una manera de veure el món fruit de les especials circumstàncies històriques en les quals es conforma la nació, ja que reflecteix tant les seves contradiccions en la pugna per grups socials amb interessos contraposats com la definició de lleis i llibertats que han estructurat el contracte social. Juntament amb aquest concepte, com hem assenyalat, trobem el de *memòria*, que va fer que el procés d'identificació de l'immigrant com a català entronqués amb la seva relació amb el temps viscut en el territori, i que avancés d'aquesta manera el concepte de *ciutadania lligada a la residència*, o, en altres paraules, el concepte d'*arrelament*, com veurem que ha acabat plasmant-se en la legislació espanyola. Aquesta importància de la memòria li fa afirmar gràficament que en qüestió d'identitat «el trobar-s'hi, més que l'ésser», resulta l'element definitori. Aquesta afirmació comporta implícita la intersecció de lloc i memòria, que és el segon element que hem destacat, quan hom s'adona que els

records ja pertanyen tant o més al lloc d'arribada, la mostra d'integració. Aquesta conjunció ens introdueix a la tercera dimensió: la centralitat del paisatge com a memòria del territori, i la lluita per transformar-lo com a part del procés d'integració (Domingo, en premsa). Defineix la identitat respecte al territori com un joc de cercles concèntrics que van del més petit al més gran, del barri al país, on el primer se situa en el centre d'aquest joc. És així com la segona meitat de l'assaig, i bona part de l'obra posterior de Candel –tant la pròpiament assagística com sobretot la dedicada als articles i les conferències, que són prova del seu activisme polític (Candel, 1972 i 1977)–, estan dedicades a la denúncia de les condicions de vida de la població immigrada que inclouen la segregació, la pobresa i la degradació dels barris, el barraquisme i l'abandonament de les institucions, acompanyat de la corrupció propiciada per l'especulació immobiliària, que tindria en l'època del batlle José María Porcioles un dels seus punt àlgids. El que resulta fonamental d'aquest plantejament és que la integració comporta també la lluita per transformar aquest paisatge, o, dit d'una altra manera, la mobilització veïnal per reivindicar les millores del barri constitueixen, entre d'altres, un element fonamental del procés d'integració, i que és un bon exemple de la «integració com a apropiació d'espais socials ascendents», que és com personalment defineixo aquest concepte (Domingo, 1996).

El darrer capítol de l'assaig està dedicat als fills dels immigrants com la gran esperança de Catalunya, amb una altra de les seves afortunades tesis que acabarà actuant com a desllorador del nus format per la immigració i la identitat nacional: la descendència no sols és la gran esperança dels immigrants –ja que en ells veuen complert el seu desig d'ascensió social, o de país, pel fet que signifiquen la reproducció demogràfica i social de la comunitat catalana–, sinó que els fills dels immigrants (especialment els nascuts a Catalunya) tornen mixtes les famílies d'immigrants. L'assumpció final d'aquesta afirmació canvia completament la consideració sobre el propi procés d'integració i el caràcter nacional de la immigració.

El Patronat d'Investigació Social del Departament de Treball de la Generalitat de Catalunya va rebre l'encàrrec de revisitar la seva pròpia obra com a part de la campanya per contestar els atacs que estava rebent la Llei de normalització lingüística, en el context de l'aparició del *Manifiesto de los derechos lingüísticos en Catalunya*, signat el 25 de gener de 1981 i publicat el 12 de març del mateix any, poques setmanes després de l'intent de cop d'estat del 23 de febrer del general Tejero i un dia abans de la presentació de la Llei orgànica d'harmonització autonòmica (LOAPA), que posaren fre al procés de descentralització política. Aquest encàrrec explica la publicació d'*Els altres catalans vint anys després* (Candel, 1985), on es desenvolupa la tesi de la centralitat de la llengua en l'adscripció voluntària a la identitat catalana. La major aportació d'aquesta seqüela resulta d'endinsar-se en la complexitat de la relació entre identitat i llengua, no sols des de la banda de la població immigrada, sinó també de l'autòctona, per explicar el procés de diglòssia, pel qual part de la burgesia catalana havia optat per abandonar la transmissió intergeneracional de la llengua així com una altra porció de les classes populars autòctones que havien patit un procés de descens de classe. De la mateixa manera explicitava l'actitud diferent enfront de la llengua entre els immigrants espanyols de classe obrera

(majoritàriament proclius a acceptar-la) i els funcionaris o professionals burgesos i petit-burgesos (que sovint adoptaven posicions refractàries), alguns dels elements dels quals eren els propulsors del manifest esmentat.

1.3. La interculturalitat (i més enllà)

Quan la immigració internacional s'accelera també a Catalunya, a finals del segle xx, i es converteix en el nou mil·lenni en el boom migratori que constitueix la tercera onada des de principis del segle xx, la confluència entre el discurs catalanista conservador i el d'esquerres, encarnada en les tesis que hem exposat de Jordi Pujol i Francesc Candel, constitueixen el terreny adobat perquè la interculturalitat esdevingués el discurs hegemònic en la comprensió i la gestió de la immigració a Catalunya.

A aquesta ràpida acceptació i difusió hi contribuïren igualment dos factors essencials: el calendari tardà d'aquest boom respecte a altres països desenvolupats, que explica que la multiculturalitat ja hagués rebut les primeres crítiques, i que precisament la interculturalitat hagués estat plantejada com la resposta del nacionalisme quebequès –que servia de model en matèria de política lingüística al català–, enfront del multiculturalisme oficial del Canadà (Zapata-Barrero, 2008). D'aquesta manera no és estranya, tampoc, la convergència entre el discurs que des de mitjan anys vuitanta i la dècada dels noranta sobre la nova ciutadania basada en la participació política del migrant a través de la seva residència en el territori (Bosniak, 2007), que va donar un protagonisme especial a l'Administració local, i la formulació de la integració com un procés d'arrelament a Catalunya. Aquesta coincidència la podem veure reflectida en el pes que varen tenir els grups polítics catalans en la definició d'un nou sistema de regularització individualitzat i permanent a Espanya basat en la demostració dels «vincles de l'estranger en el lloc de residència, ja siguin de tipus econòmic, social, familiar, laboral o d'altres tipus» (sentències del Tribunal Suprem, 2000 i 2002), que va rebre el nom d'*arraigo* (arrelament), i que va substituir l'antic model massiu i excepcional.

Juntament amb aquesta influència dels grups catalans en la definició de les condicions d'accés a la regularitat, que venien a reconèixer també la importància i l'autonomia de l'Administració municipal en matèria d'immigració, haurem de tenir en compte el desenvolupament de competències en matèria d'estrangeria per part de l'Administració autonòmica catalana, seguint la lògica que uneix integració i identitat nacional. Atès que el Govern espanyol es va reservar totes les competències en matèria de regulació dels fluxos migratoris que afectaven el control de les fronteres, només quedava per a aquelles comunitats autònomes que ho demanessin el desenvolupament d'una política pròpia en matèria d'integració, que la Generalitat de Catalunya considerarà una prioritat dins de la seva política a partir de l'any 2000 amb la creació d'una Secretaria per a la Immigració, dependent en aquells moments de Presidència.

El reconeixement del fenomen migratori com a part fonamental de la construcció identitària de Catalunya porta a invertir completament la relació entre llengua i immigra-

ció, com ha estat assenyalat per Ricard Zapata Barrero (2012a i 2012b): de presentar la immigració com una amenaça per a la llengua, es passa a mostrar-la com la forma de donar centralitat a la llengua i a ser l'emblema de la incorporació a la identitat nacional, a efectes pràctics, en el discurs polític i legislatiu, com a prova d'arrelament. Paradoxalment, en un moment que les entitats locals de la resta de l'Estat espanyol veuen com un estalvi la recentralització de competències endegada per l'Administració de l'Estat en aquesta matèria, més quan arran de les polítiques d'austeritat iniciades des de la crisi de 2008 desapareix la dotació que rebien de l'Administració central i de la Unió Europea, a Catalunya es converteix en un tema de confrontació. D'una banda, el volum d'immigrants relativament recents fa imprescindible comptar amb recursos per fer front a les demandes generades pel seu assentament, però, com hem dit, perquè es percep un fet fonamental en el reconeixement de la pròpia sobirania de Catalunya com a nació. Aquests constituïràn els factors principals del que serà assumit com *la via catalana*, quan es parla de gestió de la immigració. Aquesta és la posició de les iniciatives polítiques en matèria d'immigració que culminarien l'experiència del període 2000-2007 de creixement inusitat, que es concretaven en el Pacte Nacional per a la Immigració signat a Barcelona el 19 de desembre de 2008, i la reclamació de competències en matèria de renovació d'autoritacions de residències per motius laborals de 2009 i la Llei d'acollida de 2010, ambdues previstes a la reforma de l'Estatut d'autonomia de 2006. Més que l'efecte de la inversió del cicle econòmic, cal tenir en compte la impugnació per part del Govern espanyol en el Tribunal Constitucional de l'Estatut esmentat i de la Llei d'acollida (encara pendent de resolució), precisament per la primàcia que s'atorga al català sobre el castellà en el programa d'acollida.

La crisi econòmica, en conjunció amb la cerca d'un nou model de gestió que substituís el discurs multiculturalista, també a Catalunya, com a altres països, ha suposat un eclipsi de les polítiques d'integració. L'emergència de l'emigració d'autòctons, fruit de les polítiques d'austeritat com a resposta neoliberal a la crisi econòmica, posen en qüestió la continuïtat i la solidesa del discurs integracionista que representa la interculturalitat. La coincidència d'aquesta nova conjuntura migratòria amb saldos migratoris negatius amb l'anomenat *procés de transició nacional* i la confrontació oberta amb el Govern espanyol del sobiranisme català, plantegen el paper de la immigració en la definició de la nació. Abans d'intentar respondre a aquesta pregunta en el capítol de conclusions, creiem fonamental analitzar com s'ha donat aquest procés en l'àmbit de la literatura com a espai idoni per veure l'autorepresentació nacional en relació amb la immigració i quin espai ocupa aquesta literatura en l'imaginari social de Catalunya.

1.4. La literatura sobre la immigració a Catalunya

Són moltes les raons que poden explicar el buit literari sobre la immigració –exceptuant precisament l'obra literària de Candel i d'un grapat de novel·les disperses durant tot el segle xx–, a més de la manca de connexió cultural i de classe entre els nouvinguts i la

intel·lectualitat catalana que produeix la literatura (Guillamón, 2005). En citarem tres de primordials: en primer lloc la carència d'estudis i la posició subordinada com a classe social de la immensa majoria d'immigrants, que fa de Candel una excepció; en segon lloc, el temps necessari per donar pas a les noves generacions capaces d'interessar-se per reinterpretar els seus orígens, i, en tercer lloc, la manca de disposició del públic català i de la indústria cultural catalana (primordialment l'editorial). Sigui com sigui, aquest clamorós silenci s'ha pres com a símptoma de la crisi d'identitat que la cultura catalana ha travessat durant el període del franquisme i la transició democràtica per integrar la immigració en la seva autorepresentació (Fernández, 2008).

La hipòtesi que defenso en aquest apartat és, primer, que l'obra de Candel va obrir el camí a la recepció d'altres narratives autobiogràfiques fetes per persones immigrades que exploren el terreny identitari, i va atraure la curiositat d'un públic àvid de conèixer l'alteritat però també de reconèixer-se en aquests relats, més o menys edificants. I, en segon lloc, que, arran de la migració internacional i de l'assoliment de la maduresa de les generacions filles de la immigració arribada els anys seixanta, estem assistint a un esclat de la immigració com a tema de la literatura contemporània escrita a Catalunya, que es tradueix en el desplaçament de la immigració a una posició central en l'imaginari col·lectiu en el qual participen els catalans.

■ 1.4.1. La narrativa autobiogràfica: veus de frontera

Anteriorment ja es va tractar amb cert detall la proliferació d'obres autobiogràfiques, les quals vaig anomenar *vides exemplars*, així com la literatura escrita per autors estrangers sobre la immigració a Catalunya (Domingo, 2014a), la qual cosa m'estalvia una anàlisi que aquí, per raons d'espai, ens és impossible descriure. Només volem recordar els orígens candelians del subgènere sobre l'autobiografia escrita per persones arribades de fora de Catalunya que preferentment fan la narració del seu periple migratori i el que ha comportat per a la seva identitat, que va florir pels voltants de l'any 2004, coincidint amb el saldo migratori anual més elevat en termes absoluts de la història de Catalunya, amb 150.000 entrades per sobre de les sortides, quan es prenia consciència del boom migratori que va perdurar fins a l'arribada de la crisi econòmica el 2008.

Fins a arribar a l'aparició del nou subgènere hi hauran dues fases prèvies: en primer lloc, l'obra de Candel *Els altres catalans* va obrir la porta a l'interès sobre la narració en primera persona de l'experiència migratòria com a prova més o menys evident de l'èxit de la seva integració en termes tant de mobilitat social ascendent com d'adopció de la identitat catalana. En aquesta primera fase ens trobem amb la immigració arribada de la resta d'Espanya, i el gènere literari és el periodístic, ja que habitualment es tracta d'entrevistes fetes per un escriptor als protagonistes de la immigració. Com a exemples podem citar Gabriel Pernaut i *El somni català*, publicat el 1995, al qual caldria afegir l'obra de Candel *Els altres catalans del segle XXI*, escrita en col·laboració amb Josep Maria Cuenca Flores i publicada el 2001. Aquesta modalitat d'apropar la realitat dels immigrants al gran públic va continuar més tard amb *Nosaltres, els catalans*, de Víctor Alexandre, del 2008

(títol inspirat en l'obra *Nosaltres, els valencians*, de Joan Fuster, del 1962, el qual va ser suggerit originàriament a Francesc Candel per Max Cahner, director d'Edicions 62, per al seu llibre *Els altres catalans*), o *Ser immigrant a Catalunya. El testimoni de vint-i-dos protagonistes*, de Pep Subirós, publicat el 2010.

Encavalcant-se amb aquest gènere, que alhora explora la biografia dels immigrants cercant d'alguna manera certificar també, encara que sigui indirectament, la possibilitat de mobilitat social ascendent i la seva identificació amb una Catalunya que a través d'aquesta experiència es vol reconèixer com una societat oberta, trobem un altre fenomen editorial: *La filla del Ganges. Història d'una adopció*, d'Aisha Miró, que aparegué l'any 2003 –seguida ben aviat de *Les dues cares de la lluna* (2005). Tot i que pugui sorprendre aquest primer èxit de vendes, que narra els sentiments d'una nena adoptada, la seva identificació amb el país dels pares adoptius, però alhora el redescobriments del país dels biològics, impulsa la publicació d'autobiografies sobre la immigració que entronquen amb l'obra de Candel. Recordem que era immigrant però que, havent arribat als dos anys, tenia la posició de fill en el moment de la immigració. En les autobiografies protagonitzades per immigrants, el camí serà invers: avançaran a partir de la memòria del que deixaren i ens introduiran en la progressiva identificació amb el país d'arribada.

És així com l'any 2005 es publiquen tres obres que marcaran tot un estil: d'una banda, a l'abril, *De Nador a Vic*, de Laila Karrouch, que serà guardonada amb el premi Columna Jove (aleshores l'escriptora tenia 27 anys), i al desembre, *Jo també sóc catalana*, de Najat El Hachmi, amb una història ben semblant –mateix origen i destinació, edat similar a l'arribada– i, en canvi, actituds força diferents, i, de l'altra, *Memòries! 1974-1989. Dels 15 als 30 anys. Londres-Barcelona*, de Mathew Tree. Mentre que les dues primeres reflecteixen el que serà la migració internacional, anterior al boom migratori, per boca d'immigrades marroquines que arribaren durant la seva infància, el darrer ens parla de la migració d'un ciutadà d'un país de la Unió Europea. Contrasten, d'aquesta manera, les motivacions ben diferents de les persones que integren aquests fluxos migratoris diversos. Per a les magribines, el viatge iniciàtic resulta inseparable de l'adolescència, del seu gènere i del record sensitiu de l'origen, contraposat a les normes d'un nou món ple d'ambigüitats. En l'obra de l'anglès, tot i que també pot considerar-se un ritus de pas, és precedit per un recorregut literari, i la iniciació és la d'un jove que refusa els encotillats models de classe a què es veu sotmès a Gran Bretanya vers la maduresa. A aquestes tres obres, caldria afegir-hi una obra de ficció que, si bé no es presenta com a autobiogràfica, no deixa d'estar dominada per episodis d'aquesta índole, on és igualment el perfil d'aprenentatge el que domina la narrativa: ens referim a la novel·la del palestí Salah Jamal *Lluny de l'horitzó perfumat* (2004). Introdueix el tema de l'exili, on la perspectiva de l'emigració acaba sobreposant-se a la de la immigració.

A aquest primer boom editorial, segueixen, l'any 2005, textos com *Català de retruc*, de l'arquitecte britànic David MacKay, i *Más allá del mar de arena. Una mujer africana en España*, de l'escriptora beninesa Agnès Agboton. Un altre cop la coincidència fa que es tracti de dues persones immigrades fa molt de temps, i que ambdues comparteixin el matrimoni amb catalans com a raó primera de la seva migració, i amb tot se situen gai-

rebé a les antípodes, quant a la percepció que en tindran a Catalunya, marcades, a més, per una clara diferència de gènere. L'àmbit professional, l'arquitectura, més genèricament la dimensió espacial, construirà la visió del primer; la maternitat, el rol de narradora i transmissora de la tradició oral, la de la segona. El mateix any es varen publicar les autobiografies del marroquí Mohamed Chaib, *Enlloc com a Catalunya*, i l'obra escrita a dues mans, *Amazic. L'odissea d'un algerià a Barcelona*, de Lyes Belkacemi i Francesc Miralles, en les quals es narraven un cop més dues cares quasi oposades de la biografia migratòria. En la primera, es descriuen les vivències del jove marroquí que retorna a Barcelona després de l'expulsió del seu pare, que arrossega la seva pròpia migració primerenca, i que té el triomf personal com a meta. Cofundador de l'associació cultural Ibn Batuta, entra a la política –concretament al PSC. En la segona, es descriu la picaresca de la supervivència al Raval, un cop contrastat el somni europeu amb la dura realitat barcelonina.

El 2010, Pius Alibek, amb *Arrels nòmades*, reprèn el tema de l'exili, aquest cop, però, de manera plenament autobiogràfica: les raons per partir del seu Irak natal, ja que pertany a la minoria dels cristians assiris, com refer la seva vida a les portes de la maduresa i què significa també començar de zero, amb un afany tant d'informar el lector sobre la comunitat que ha deixat enrere com d'explicar la seva acomodació biogràficament tardana al nou país. Un any més tard es publica *El secret del meu turbant*, obra de Nadia Ghulam i Agnès Rotger, guardonada amb el premi Prudenci Bertrana 2011, on es narra la tràgica experiència de l'autora afgana quan, essent un infant, va ser ferida per una bomba, va viure personalment la resistència contra el règim talibà, i va acabar al país. En aquest sentit resulta la que més s'aparta com a subgènere autobiogràfic de la immigració, ja que és el que va succeir al país d'origen, el que omple la narrativa, més que no pas la seva experiència com a immigrada a Catalunya. L'any 2013, Laila Karrouch tornarà a l'exercici autobiogràfic amb un segon lliurament vuit anys més tard, *Petjades de Nador*, que té el valor d'il·lustrar l'impacte de la crisi econòmica en la pròpia família.

Per acabar, s'estén l'aparició de creacions que parteixen directament del relat de vida, però que han estat escrites per una altra persona i que exploren una dimensió vivencial a través de la recreació literària. Per tant, no deixen de ser més interpretacions que no pas autobiografies, malgrat que la narració del viatge, i amb aquesta la de la immigració, sigui cabdal. És el cas, per exemple, d'*Origen. Tambakunda*, publicat el 2013, de Mariona Masferrer.

■ 1.4.2. La literatura sobre la immigració: paisatges del desassossec

El mateix any 2004, en el qual es produïa el llançament de les primeres autobiografies signades per immigrants internacionals, es publicaven també els primers llibres d'escriptors autòctons que, d'una forma o altra, tenien la immigració internacional com a objecte principal. No sols la seva presència creixent quant a volum o respecte a la diferència cultural convertien la immigració en un tema que reclamava l'atenció dels escriptors del país, sinó que, des del principi, la reiteració del fenomen migratori i la seva possible signi-

ficació, així com les condicions de vida a què es veia sotmès l'immigrat, preocupaven prou la societat catalana per fer-ne un producte d'interès.

Un relat de la nova immigració africana, de Toni Sala, publicat el 2004, s'adequa perfectament a aquesta darrera aproximació: descriu la solitud i l'angoixa dels immigrants que compongueren la primera fornada d'immigració subsahariana al Maresme. Mentre, l'obra de teatre *Forasters*, de Sergi Belbel, del mateix any, encarregada en ocasió de la celebració del Fòrum Universal de les Cultures a Barcelona, multiplica el joc dels miralls identitaris intercanviant els actors que interpreten personatges autòctons i immigrants de dues èpoques diferents –corresponents a la immigració espanyola dels anys seixanta i a la internacional posterior. Tots ells cerquen enteniment en un joc creuat d'alteritats i incomprendions. També hauríem de comptar aquelles obres de ficció escrites per catalans d'origen estranger que es desmarquen de l'autobiografia, com, per exemple, *L'últim patriarca*, de Najat El Hachmi, publicada el 2008. En aquesta obra dibuixa un retrat sense misericòrdia de les misèries del masclisme tant anacrònic com opressiu en la vida d'una família immigrada, contrastat per la lluita de la jove protagonista per resistir i absteure's d'aquest ambient, i subratlla la càrrega d'hipocresia que el pur domini integra en la seva legitimació en nom de la tradició. És interessant constatar les dificultats de l'escriptora per desmarcar-se de l'etiqueta autobiogràfica a la qual el seu origen l'adscriu, ja que contradiu fins a cert punt la prova de la seva plena catalanitat, a part de provocar la irritació de l'autora –perquè pot pensar-se que la seva apreciació com a quota immigrant a la literatura catalana queda devaluada. Més recent, *El fruit del baobab*, de Maite Carranza, de l'any 2013, aborda el tema de la mutilació genital femenina.

El tracte de la immigració internacional ha permès desviar la mirada cap a la immigració espanyola anterior, sense poder evitar les valoracions en allò que hi ha de nou, però també en allò que hi ha de reiteratiu, de continuïtat. Com hem advertit abans, en certa mesura aquest exercici ha propiciat una nova perspectiva sobre el passat emigratori espanyol que, en ocasions, inevitablement també pren un caliu autobiogràfic, o sobre la biografia emigratòria de les generacions precedents de l'escriptor en qüestió. En el primer cas, trobem *Els castellans*, de Jordi Puntí, publicada el 2011, en què es planteja en clau biogràfica (des d'uns ulls d'infant) l'experiència de l'alteritat, i repassa els paisatges propis de la segregació a Manlleu, per retrobar-los avui omplerts pels immigrants procedents de l'estranger. Aquesta mirada retrospectiva ha tingut el seu complement en obres com la de Javier Pérez Andújar (2011), a Sant Adrià de Besòs, o ha servit per interpretar el paisatge humà i les condicions de vida de la nova immigració des de l'exercici especular del retrat fotogràfic i buscar la mirada de l'emigrant (Pérez Andújar i Guerrero Luque, 2014). En el segon cas, trobem *Un home que se'n va* (2014), de Vicenç Villatoro, on va esbrinant el cúmul de circumstàncies que porten el seu avi a emigrar, en una edat gens habitual, amb la qual cosa la narració d'una decisió es converteix en un exercici de memòria històrica i pren com a testimonis coetanis i descendents tant d'emigrants a Catalunya com dels que romangueren al lloc d'origen, que ajuden a completar aquesta memòria. Sovint és una història oblidada, que descobreix les raons polítiques de l'emigració procedent de l'àmbit rural espanyol, que escapa del control polític, raó que va ser tan freqüent com

poc entesa en els primers fluxos que seguiren la postguerra immediata, coneguts com a *migracions de la fam*. La mitificació i la investigació de les arrels familiars comporta una naturalització de l'origen migrant, en aquest cas andalús. En aquestes generacions, significa trencar el silenci que va imperar sobre les pròpies biografies dels afectats directament per la guerra, especialment del costat dels vençuts.

Entre les darreres obres de narrativa publicades fins ara, on surt un retrat de la immigració, trobem *La pell de la frontera* (2014), de Francesc Serés. És un relat gairebé documental dels immigrants embarrancats en una geografia desolada que envolta els pobles del Segrià (Saidí, Alcarràs), en la castigada geografia de Los Monegros amb referències al Macondo de Jesús Moncada, tan a prop i tan lluny de la seva destinació. El desarrelament i la misèria en què viuen els immigrants en un territori d'espera (Correa *et al.*, 2013) troba la seva rèplica en els dels sedentaris d'un món que canvia vertiginosament, de quan la immigració compon el nou paisatge humà. A l'espectral carrera dels immigrants per aconseguir escapar dels llimbs (jurídics i existencials) en els quals poden acabar atrapats, li correspon el somni melangiós del que podrien haver estat els que resten si haguessin marxat. Reconeixem el mateix desassossec que acompanya l'autor en trobar-se en un procés de desarrelament, que es fa esborradís en la memòria dels qui va deixar al poble, que se sap bromós davant dels ulls dels seus nous veïns, que ensumen també en ell la imatge fugissera que imposa la provisionalitat –com a mestre passavolant–: no serà comptat com un d'ells. Se sent impotent per aturar el desgavell en els seus alumnes de l'aula d'acollida.

■ 1.4.3. Què ens aporten les mirades dels immigrants i els autòctons sobre la immigració?

Contra el que es podria sospitar, enduts pel prejudici, la narrativa autobiogràfica de la immigració no és producte d'una manipulació de l'immigrant per part d'editorials o de grups catalanistes més o menys àvids de veure confirmades les seves teories sobre la bondat del model d'integració català. Independentment de la qualitat literària, força desigual, les diferents obres esmentades tenen la virtut de compondre un mosaic amb situacions molt diverses, en l'edat, en la generació, en l'any d'arribada, en el lloc d'origen, en les motivacions que expliquen la seva migració, de vegades ni tan sols decidida, o en la classe social. Però tenen en comú la posició fronterera entre dos mons que adopten els seus protagonistes i, d'alguna manera, el convenciment que són les seves veus les que anuncien el futur: l'experiència de la construcció identitària escindida que comporta el nomadisme com a qualitat compensatòria de les dificultats i els prejudicis a què han d'enfrontar-se en la seva condició d'immigrant. La globalització també és aquest dolorós procés de desarrelament i arrelament, de portar la llosa de la mirada de l'altre en la conformació de la pròpia identitat, el pes esgotador de la diversitat. Aquesta idea és comparada per algun dels autors autòctons i que hem trobat en el discurs dels gestors municipals de la immigració, en altres investigacions. És una mirada que, com la de Candel, es mou entre el reconeixement de la terra i la memòria en la construcció identitària, i que si

no es vol definir en termes de nacionalisme, no pot escapar tampoc de traçar el joc dels cercles concèntrics que pas a pas estenen el sentiment de pertinença: del barri al poble o la ciutat, i d'aquests al país. A diferència de l'obra de Candel, però, no és el silenci sobre els orígens el que marca la identificació amb el nou país. Al contrari: és l'afirmació del pes de l'origen, el que es busca com a valor explicatiu de la nova identitat en construcció. En aquest sentit, són obres que tradueixen el desplaçament que la definició de la identitat de Catalunya ha experimentat cap a la immigració com a mite fundacional i alhora són obres que hi participen.

1.5. Els altres catalans, un mite fundacional?

La confusió intencionada entre estat i nació promoguda pel nacionalisme espanyol contra les aspiracions de reconeixement de Catalunya com a nació, ha impulsat un discurs per part del sobiranisme en el qual s'ha donat tota la centralitat a la construcció d'estructures d'estat en el present i a l'existència d'un estat català en el passat. Segons aquesta perspectiva, els catalans som perquè hem estat. La coincidència amb el 300 aniversari de la caiguda de Barcelona el 1714 en la Guerra de Successió, convida a lligar la identitat a la rememoració de les llibertats perdudes. D'aquesta manera, s'aferma l'11 de setembre com a mite fundador del catalanisme modern. En aquest relat animat per la historiografia romàntica i consagrat pel noucentisme, significativament, la crisi produïda per la pesta negra a mitjan segle XIV i la feblesa demogràfica resultant, apareixen com la causa principal que frustra la condició d'estat nacional català (i la consolidació d'un imperi mediterrani). A partir d'aleshores la preocupació per la feblesa demogràfica i, en conseqüència, per la natalitat, esdevé una peça fonamental en la construcció d'un discurs catalanista, com es pot constatar en l'obra de Josep Antoni Vandellòs, que veu els períodes d'esplendor i decadència de la nació com a efecte dels cicles demogràfics de llarga durada i de la seva alternança amb la conjuntura demogràfica a Castella (Vandellòs, 1935a). Aquesta visió la va reprendre el discurs del catalanisme conservador de Jordi Pujol en tractar la pròpia immigració (Pujol, 1976), i no ha deixat d'inspirar aquells que han volgut veure la raó de la pròpia immigració exclusivament en l'estructura de la població de Catalunya, cíclicament sotmesa a un dèficit relatiu de joves en edat d'entrar en el mercat de treball com a producte de la secular baixa fecunditat de les catalanes.

Paradoxalment, alhora, el terme *identitat* s'ha fet sospitós o s'ha diluït en la constatació de la seva mal-leabilitat i pluralitat. Seguint la moda més que el mateix Zygmunt Bauman (2006), podríem dir que té una condició «líquida». Se cerquen altres realitats que donin cos al relat d'una vida compartida, amb la qual cosa es desplaça el significat del terme *nació* cap a un «territori» de postguerra difús i local que sembla contestar la por de la globalització –en un interessant maridatge semàntic en què es reconeix la *terra* com a concepte preburgès de nació i alhora assumeix la lluita ecologista–, o d'aquest projecte de viure en comú que també anomenem *cohesió social*, un altre dels fetitxes del vocabulari que usem. La tensió que s'estableix en aquesta nova forma de voler respondre la

pregunta de qui som i cap a on anem, torna a posar sobre la taula el que precisament és propi de Catalunya, no exclusiu, però sí propi: la subordinació a un estat (les elits del qual actuen de forma depredadora, tant contra els espanyols en general com contra la població que viu al territori català en particular) i, alhora, l'evidència de la pluralitat cultural creixent augmentada arran de la immigració internacional (tot i que no exclusivament), i vista com una amenaça entròpica, centrifugadora respecte a la cohesió social (Putnam, 2007).

La casualitat ha volgut que, juntament amb el tricentenari del 1714, també se celebri el 50è aniversari de la publicació d'*Els altres catalans* de Francesc Candel, i que aquest fet hagi propiciat una altra reflexió històrica al voltant del sentit que ha tingut i té la immigració en la definició de la identitat nacional. Què representa situar l'obra de Candel en l'origen d'un nou mite fundacional sobre la identitat catalana? El mite polític ha estat definit com el treball en una narrativa comuna que concentra i garanteix el significat per a les condicions polítiques i les experiències d'un grup social (Bottici, 2014). Amb tot, la pedra de toc de la institució de la immigració com a mite fundacional, la tenim no en la seva creació, sinó en la seva recepció i reproducció. Un mite es defineix com un procés, no com un relat inamovible, i com a procés queda obert a la relectura hermenèutica que en fem en cada moment.

Preguntar-se des de la demografia per la identitat de Catalunya, cinquanta anys més tard de la publicació de l'assaig de Candel, acceptant la immigració com a part fonamental de la nostra identitat, significa oposar-se frontalment a la por de la substitució ètnica que va expressar Vandellós el 1935, que era l'expressió canalitzada a través de la demografia del catalanisme polític nascut del noucentisme en un moment copsat com a crític. Per tant, significa també desmentir la narrativa dels que han seguit el seu relat actualment. Gairebé una dècada més tard de Vandellós, el 1944, i des de la filosofia i l'exili, Jaume Ferrater Mora es tornava a fer la mateixa pregunta a *Les formes de la vida catalana* (1944): Qui som? Quines són les característiques que defineixen la identitat catalana? La proximitat amb l'abisme imposa la pregunta identitària. De les respostes que ofereix, m'interessa destacar-ne una: la continuïtat com a tret definitori, és a dir, la relació amb la història, més concretament com el present fa canviar tant la percepció del futur com la del passat. L'adopció de la immigració com a mite fundacional transforma radicalment la nostra interpretació de la història, i amb aquesta, el relat històric sobre la identitat. Amb el volum, el mateix ritme dels cicles migratoris, la intensitat del creixement i la brusquedat de la caiguda a causa de les crisis econòmiques, aquest mateix context d'incertesa que imposen les crisis, i la composició sociodemogràfica dels nousvinguts que posen a prova, repten, la categorització i l'estratificació social, imposen el ritme de mutacions sobtades, més que de progressos lineals d'autopercepció de l'evolució de Catalunya com a nació. Encara deu anys més tard, el 1954, fou Jaume Vicens Vives qui, des de la història, cercant donar sortida al trauma de l'enfrontament fratricida i sobre la base del diàleg amb el filòsof a l'exili, amb *Notícia de Catalunya* torna a preguntar-se sobre la identitat. Tot i la seva afirmació que Catalunya era una terra de pas, encara veia el mestissatge (fruit de la immigració) com un procés antropològic dissociador, on arrelen les contradiccions internes, es

polaritzen els propis defectes, s'aprofundeixen les esclletxes (Vicens Vives, 1954: 214), i la demografia (juntament amb la capacitat econòmica) seguia essent valorada com una realitat limitadora de la identitat del país, traduïda a potencialitat moral. Quan el 1964 Francesc Candel aborda el tema, l'augment de la immigració fa indefugible col·locar-la en un punt central del discurs sobre la identitat del país, però no es tracta simplement d'una qüestió del nombre, sinó de la seva posició en la reproducció social.

El nacionalisme va ser la condició d'un país que es transformava vertiginosament, d'una Catalunya conformada per desplaçats: començant per l'èxode rural que s'havia iniciat en el segle XIX –que encara va tenir un llarg recorregut–, però també pel desclassament o pel desig d'ascensió social. La terra, en aquestes circumstàncies, era la que donava una garantia de permanència en les representacions mentals en un món canviant. En aquest context d'incertesa, la llengua esdevingué el factor privilegiat d'autoreconeixement gràcies a la immigració, no malgrat aquesta. Va ser un element eminentment popular, enfront d'una burgesia que a finals del segle XVIII havia emprès el camí de la diglòssia lingüística. El català no sols ha sobreviscut i s'ha estès gràcies a l'increment del nombre de catalanoparlants que ha significat l'adopció d'aquesta llengua per part dels migrats arribats de la resta d'Espanya i de la seva descendència, que ja seria una raó suficient per reconèixer la vàlua de la immigració en relació amb el català, sinó perquè la llengua mateixa ha esdevingut una peça clau en el procés d'integració social del conjunt de la societat (nouvingsuts i autòctons). Així, quan ben recentment s'ha volgut reflexionar sobre les claus en les quals el nacionalisme català ha volgut definir la identitat de Catalunya (Cassassas Ymbert, 2014; Giner, 2014, per exemple), quan s'analitzen les «grans actituds davant la vida» és fàcil reconèixer directament o indirectament comportaments demogràfics: a part de la immigració i el paper de la llengua, doncs, ens trobem amb la reducció de la fecunditat com a estratègia per millorar el futur de la descendència (o si voleu, per assegurar la mobilitat social ascendent), juntament amb la lloança de l'esforç individual per a aquesta mateixa millora.

En la relació entre demografia i identitat, els reptes principals que ens esperen al segle XXI són dos. El primer el constitueix com enfrontar la diversitat, és a dir, com cal transformar el sistema de categorització i estratificació social per vertebrar la narrativa sobre la identitat a partir del fenomen migratori (Vertovec, 2007). El segon, directament relacionat amb el que acabem d'apuntar, és la desigualtat creixent que posa en perill el somni d'una mobilitat social ascendent transgeneracional per àmplies capes de la societat, no sols per als immigrants –l'abast de la qual caldria revisar històricament–, que ha estat identificada per l'economista Thomas Piketty (2014) com a conseqüència de l'adveniment del que ha qualificat de *capitalisme patrimonial*. Per descomptat que la immigració i la demografia no són els únics elements a partir dels quals podem definir la identitat de Catalunya. Se segueixen assajant respostes des de la literatura, donant voltes al paper de la llengua i a l'impacte de la diversitat, com, per exemple, en *El melic del món*, publicada el 2013, o des de la història, com recentment ha proposat Josep Fontana amb *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya* (2014), que incideixen en el pes de la història com a síntesi de les lluites socials que donen peu a una certa visió del món i la seva con-

creció institucional. Però el que no es pot fer és ignorar la immigració en respondre a la pregunta de qui som, que comporta reformular qui hem estat i definir qui serem, o millor dit, qui volem ser.

Una darrera pregunta ens assalta: l'adopció de la immigració com a mite fundacional significa la banalització del relat sobre la identitat nacional per fer-ne un succedani del discurs assimilacionista nord-americà? La resposta és que no, perquè la història compta, no sols en el passat i la nostra interpretació d'aquest, sinó en les condicions històriques en les quals es formula aquesta centralitat de la immigració a cada país. La majoria de països desenvolupats s'enfronten a la mateixa pregunta: com organitzar-se en esdevenir sistemes complexos de reproducció?, la qual cosa significa, demogràficament parlant, que cada cop més la immigració és el fenomen que explica els cicles que marquen l'evolució de la seva població, i, socialment parlant, que la reproducció social del grup té també com a peça fonamental l'aportació massiva de persones d'altres llocs i l'augment de la diversitat. El desafiament que es planteja és idèntic per a tots els països implicats, les respostes no ho són. Per a Catalunya, decidir la resposta constitueix el rovell de l'ou de la identitat nacional del segle XXI.

Referències bibliogràfiques

- AGBOTON, A. (2005). *Más allá del mar de arena. Una mujer africana en España*. Barcelona: Lumen.
- ALEXANDRE, V. *Nosaltres, els catalans*. (2008). Barcelona: Editorial Pòrtic.
- ALIBEK, PIUS. *Arrels nòmades*. (2010). Barcelona: La Campana.
- BAUMAN, ZYGMUNT. *Vida líquida*. (2006). Barcelona: Paidós.
- BELBEL, S. (2004). *Forasters*. Barcelona: Proa.
- BOTTICI, CHIARA. (2014). *Imaginal Politics. Images Beyond Imagination and The Imaginary*. New York: Columbia University Press.
- BOSNIAK, L. (2007). «Being Here: Ethical Territoriality and the Rights of Immigrants». *Theoretical Inquiries in Law*, vol. 8, núm. 1, p. 389-410.
- BRANCÓS, INÉS. (2010). *L'adopció internacional a Catalunya: un nou fenomen demogràfic?* Bellaterra: Universitat Autònoma de Barcelona-Departament de Geografia. [Tesi doctoral].
- CABRÉ, ANNA. (1999). *El sistema català de reproducció*. Barcelona, Proa.
- CANDEL, F. (1964). «Los otros catalanes». *La Jirafa, Homenaje a Cataluña*, any III, núm. 13-14 (1958). Traducció reproduïda a Candel, F. *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62, p. 15-21.

- (1964). *Els altres catalans*. Barcelona: Edicions 62.
- (1972). *Apuntes para una sociologia del barrio*. Barcelona: Edicions, 62.
- (1977). *Barrio*. Barcelona: Ediciones Marte.
- (1985). *Els altres catalans vint anys després*. Barcelona: Edicions 62.
- CANDEL, Francesc, i CUENCA FLORES, Josep Maria. (2001). *Els altres catalans del segle XXI*. Barcelona, Planeta.
- CARRANZA, M. (2013). *El fruit del baobab*. Barcelona: Edicions 62.
- CASAJUANA, C. (2013). *El melic del món*. Barcelona: Columna.
- CASASSAS YMBERT, J. (2014). *La nació dels catalans. El difícil procés històric de la nacionalització de Catalunya*. Catarroja-Barcelona: Edicions Afers.
- CHAIB, Mohamed. (2005). *Enlloc com a Catalunya*. Barcelona: Empúries.
- COLEMAN, David A. (2006). «Immigration and ethnic change in low-fertility countries, A Third demographic transition». *Population and Development Review*, vol. 32, núm. 3, p. 401-446.
- CORREA, V.; BORTOLOTO, I.; MUSSET, A. (ed.) (2014). *Geografías de la espera. Migrar, habitar y trabajar en Santiago de Chile, 1990-2012*. Santiago de Chile: Uqbar Editores.
- CRAMERI, K. (2008). *Catalonia. National Identity and Cultural Policy, 1980-2003*. Cardiff: University of Wales Press.
- DOMINGO, Andreu. (1996). «La integració como el proceso de apropiación de espacios sociales ascendentes». A: Kaplan Marcusan, Adriana (coord.). *Procesos migratorios y relaciones interétnicas. VII Simposio del VII Congreso de Antropología Social, Zaragoza, 1996*. Saragossa: Instituto Aragonés de Antropología i Federació de Asociaciones de Antropología del Estado Español.
- (2014a). *Catalunya al mirall migratori. Immigració i identitat nacional*. Barcelona: L’Avenç.
- (2014b). «1964, els altres catalans». A: *Nadala*. Barcelona: Fundació Lluís Carulla.
- [En premsa.] «Candel, l’arrelament i el paisatge de la immigració». A: AD. *Els paisatges de Paco Candel*, Barcelona: Fundació Paco Candel.
- EL HACHMI, N. (2004). *Jo també sóc catalana*. Barcelona, Columna.
- (2008). *L’últim patriarca*. Barcelona: Planeta.
- FERNÁNDEZ, Josep-Anton. (2008). *El malestar en la cultura catalana*. Barcelona: Empúries.
- FLORIDA, R. L. (2005). *Cities and the Creative Class*. New York: Routledge.

- FERRATER MORA, Jaume. (1980). *Les formes de la vida catalana i altres assaigs*. Barcelona: Edicions 62.
- FONTANA, Josep. (2014). *La formació d'una identitat. Una història de Catalunya*. Barcelona: Eumo Editorial.
- GINER, S. (2014). *Catalunya, assaig*. Barcelona: Ed. Galerada.
- GUILLAMON, Julià. (2005). «La novel·la catalana en la immigració». *L'Avenç*, núm. 298, pàg. 1-3.
- GULAM, Nadia; ROTGER, Agnès. (2011). *El secret del meu turbant*. Barcelona: Labutxaca.
- HUNGTINGTON, Samuel. (2004). *Who are We? The Challenges to America's National Identity*. New York: Simon & Shuster.
- JAMAL, S. (2004). *Lluny de l'horitzó perfumat*. Barcelona: La Magrana.
- JUTGLAR, A. (1965). «Carta abierta a Francesc Candel». *Cuadernos para el diálogo*, núm. 15.
- LESTHAEGHE, Ron. (1991). *The Second Demographic Transition in Western Countries, an interpretation*. Brussels: Princeton University Library.
- KARROUCH, L. (2004). *De Nador a Vic*. Barcelona: Columna.
- (2013). *Petjades de Nador*. Barcelona: Columna.
- KREMSER, S. (2012). *Carrer dels oblidats*. Barcelona: Empúries.
- MACKAY, D. *Català de retruc*. (2005). Barcelona: Edicions de 1984.
- MASFERRER, Mariona. (2013). *Origen. Tambakunda*. Figueres: Brau.
- MIRÓ, A. (2003). *La filla del Ganges. Història d'una adopció*. Barcelona: La Magrana.
- (2005). *Les dues cares de la lluna*. Barcelona: RBA.
- NADAL, Jordi. (1985). «Pròleg». A: Vandellòs, Josep A. *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Edicions 62. p. 5-22.
- NOTESTEIN, Frank. (1945). «Population, The Long View». A: Schultz, E. (ed.). *Food for the World*. Chicago: University of Chicago Press.
- PASCUAL I ESCÚTIA, Jordi. (1985). «Un economista català: Josep Antoni Vandellòs i Solà (1899-1950)». A: Vandellòs, Josep A. *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Edicions 62, p. 147-215.
- (2011). «Presentación». A: Vandellòs, Josep A. *La inmigración en Cataluña*. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas y Agencia Estatal Boletín Oficial del Estado, p. 11-61.

- PÉREZ GONZÁLEZ, A. (1965). «Neocapitalismo comunitario». *Promos*, núm. 31.
- PERNAY, G. (1995). *El somni català*, Barcelona: La Campana.
- PIKETTY, Thomas. (2014). *El capital al Segle XXI*. Barcelona: RBA.
- PÉREZ ANDÚJAR, Javier. (2014). *Paseos con mi madre*. Barcelona: Tusquets.
- PÉREZ ANDÚJAR, J.; GUERRERO LUQUE, J. (2014). *El milagro en Barcelona. Emigrantes hoy, porque emigrante soy*. Barcelona: Ariel.
- PUJOL, Jordi. (1976). *La immigració, problema i esperança de Catalunya*. Barcelona: Nova Terra.
- PUNTÍ, J. (2011). *Els castellans*. Barcelona: L'Avenç.
- PUTNAM, Robert D. (2007). «E Pluribus Unum: Diversity and Community in the Twenty-first Century. The 2006 Johan Skytte Prize Lecture». *Scandinavian Political Studies*, vol. 30, núm. 2.
- RIERA, C. (2011). *Natura quasi morta*. Barcelona: Edicions 62.
- SALA, T. (2004). *Un relat de la nova immigració africana*. Barcelona: Original 62.
- SERÉS, Francesc. (2014). *La pell de la frontera*. Barcelona: Quaderns Crema.
- SINCA, Genís. (2008). *La providència es diu Paco. Biografia de Francesc Candel*. Barcelona: Dèria Editors, La Magrana.
- SUBIRÓS, P. (2010). *Ser immigrant a Catalunya. El testimoni de vint-i-dos protagonistes*. Barcelona: Edicions 62.
- TREE, M. *Memòries! 1974-1989*. (2004). *Dels 15 als 30 anys. Londres-Barcelona*. Barcelona: Columna.
- VAN DE KAA, Dirk J. (1987). «Europe's Second Demographic Transition». A: *Population bulletin.*, vol. 42, 1 (març 1987).
- VANDELLÓS I SOLÀ, Josep Antoni. (1935a). *Catalunya, poble decadent*. Barcelona: Biblioteca catalana d'autors independents.
- (1935b) *La immigració a Catalunya*. Barcelona: Altès.
- VERTOVEC, S. (2007). «Super-diversity and its implications». *Ethnic and Racial Studies*, vol. 30, núm. 6, p. 1024-1054.
- VICENS I VIVES, J. (1954). *Notícia de Catalunya*. Barcelona: Destino.
- VILLATORO, Vicenç. (2014). *Un home que se'n va*. Barcelona: Proa.
- ZAPATA-BARRERO, R. (2008). *La immigración en naciones minoritarias. Flandes, Quebec y Cataluña en perspectiva*. Barcelona: Icaria.

- (2012a). *Una ètica política mínima de la immigració a Catalunya*. Barcelona: Proteus.
  - (2012b). «Catalan Autonomy-Building Process in Immigration Policy: Conceptual, Institutional and Normative Dimensions». A: Gagnon, A. G.; Keating, M. (ed.) *Political Autonomy and Divided Societies. Imagining Democratic Alternatives in Complex Settings*. Basingstoke: Palgrave, MacMillan, p. 220-235.
- ZELINSKY, Wilbur (1997) «La hipòtesi sobre la transició de la mobilitat». *Treballs de la societat catalana de geografia*, núm. 44. vol. XII, p. 143-173.